УДК 94(477.51):339.174«16/20»
Марина Герасько, аспірантка, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка, Україна, м. Київ

Батуринські торги та ярмарки як рушійна сила місцевої торгівлі (друга половина XVII – на початку XX ст.)

Розглядається розвиток торгівлі в Україні та її роль у суспільному житті на прикладі Батуринських закладів торгівлі у другій половині XVII – на початку XX ст.

Ключові слова: Батурин, торги, ярмарки.

Марина Герасько. Батуринские торги и ярмарки как движущая сила местной торговли во второй половине XVII – в начале XX вв.

Рассматривается развитие торговли на Украине и ее роль в общественной жизни на примере Батуринских заведений торговли во второй половине XVII – в начале XX века.

***Ключевые слова:** Батурин, торг, ярмарки.*

Maryna Gerasko. Baturyn markets and trade fairs as a moving power of the local trade in the 2nd half of the XVII th cent. – early XX th cent

This article deals with Ukrainian trade development in the 2nd half of the XVII th cent. – early XX th cent. and its role in the public life on the basis of Baturyn trade.

***Keywords:** Baturyn, markets, trade fairs.*

Формування ринкових відносин в Україні у другій половині XVII – на початку XX ст. є однією із актуальних тем для сьогодення, оскільки попередній досвід розвитку торгів і ярмарок в межах конкретного регіону, міста показує рівень проникнення їх в різні середовища, практику накопичення капіталу та його оборот. В українській історіографії дослідженням даної теми займалися такі визначні історики, як: М.Грушевський, Н.Полонська–Василенко, О.Оглоблин, І.Крип'якевич, Ю.Горобець, Т.Чухліб та інші дослідники. Проте в їхніх дослідженнях не акцентувалася увага на особливостях саме Батуринських торгів та ярмарок.

На прикладі торгівельних закладів, що існували в Батурині в другій половині на початку XX., автор статті намагалася також зробити невелике дослідження в цій галузі.

Як відомо, Батурин був столицею Лівобережної України з 1669 р. по листопад 1708 року й місто було резиденцією трьох гетьманів: Д.Многогрішного, І.Самойловича та І.Мазепи. З відновленням гетьманства у 1750 р., за часів К.Розумовського, Батурин у 1751 р. знову стає столицею України. Статус міста та його вигідне географічне розташування дуже позитивно відображалося

на зайнятості населення, а особливо на торгівлі. Д.Кючаріанц–дослідниця архітектури, характеризуючи місто, пише так: «Батурин… городок на левом возвышенном берегу реки Сейм… быстро превратился в один из крупных экономических и политических центров Украины. Этому способствовало удобное местоположение Батурина. На расстоянии примерно 30 километров от него Сейм соединяется с Десной. Речной путь связывал Батурин с Киевом и Черниговом, что сделало Батурин традиционным центром судоходства и ярмарочной торговли» [7,с.12]. Цю характеристику доповнює рапорт чернігівському губернаторові: «В местечке Батурин сходится четыре тракта». До Конотопа – 28 верст (через Конотоп йшла дорога на Полтаву і далі на південь), до Алтиновки – 29 в. (звідти на Кролевець, Глухів), до Борзни – 30, 5 в.(далі на Ніжин і Київ), а також до Сосниці – 30 в. (звідти на Чернігів і далі) [1,с.253]. «Через Батурин проходит большая почтовая дорога из г. Киева в г. Москву; под самим местечком имеется переправа через реку Сейм на пароме во всякое время года» [1,с.265]. Вважалося, що «Батурин есть одно из лучших местечек Черниговской губернии» [1,с.264]. У ті часи він відносився до числа містечок, що були поселеннями міського типу з розвинутими ремеслами й торгівлею [8,с.191]. Значна частина населення поєднувала ремісництво чи торгівлю з землеробством [8,с.194]. У всі часи в Батурині було розвинуто багато різноманітних промислів: цьому сприяли природні умови та наявність власної сировинної бази. Це пояснюється тим, що по нашій місцевості протікає річка Сейм, крім того є ліси, багато озер, ставків, боліт, є сади, хвойні, широколистяні та мішані ліси. У нас переважають цінні родючі чорноземи.

Щороку в місті бували ярмарки, які відкривались на великі свята. Архівні джерела свідчать, що у 1666 р. «...ярмарки в городе Батурине бывают в году в трех днях: май 9–й день на память Чюдотворца Николы, другая ярмарка августа первый день на празник Происхождения честнаго животворящего креста Господня, третья ярмарка бывает октября 26–го дня на память великомученика Дмитрия Солунского» [1,с.69–70].

Батуринські ярмарки були багатолюдні. У ці дні на ярмарковій площі збиралося багато місцевого населення, «да сверх тех., кои приезжают и приходять из селений других, соседственных Конотопскому повету на ярмонки, бываемые в Батурине в марте, мае, августе и октябре ... бывает на каждой до 3 тыс. душ и пребывают некоторые дней по 2–3, а некоторые и через неделю времени» [1,с.223]. Ярмарки вирували: «...на площади перед Воскресенской церковью ... Здесь строятся временные «балаганы» торговцев и толчется масса народу». Поряд розташовувалася ціла мережа магазинів та лавок [4,с.31]. «На ярмарок приїжджали купці з різних країн, а серед місцевих особливе авторитетне становище займали єврейські купці. Це був не лише шопінговий полігон, а й театралізоване видовище, подібне до сучасного Сорочинського ярмарку» [9,с.59–60].

Батуринські ярмарки займали важливе місце в культурно–просвітницькому розвиткові Гетьманщини і її столиці, але найбільше вони впливали на економіку країни і міста. Маємо відомості про грошові збори на батуринських ярмарках за 1 лютого 1726 р.: «Збиралась на ратушу с вина покуховного: с казаков – 47 руб. 44 коп.; с посполитых – 18 руб. 60 коп.; …С вышинкованного дегтю покухонного: с козаков – 3 руб.; с посполитых – 3 руб. 60 коп.; Торгового с соли – 10 коп. Во время ярмонкового с приезжих: купецких людей от вазов – 26 руб. 12 коп.;…з дехтю скотного – 60 коп. ...» [1,с.122].

У наступних роках асортимент товарів, пропонованих покупцеві, значно розширився. «Перепис населення та земельних угідь Батурина за 1750 р.» свідчить: «При том же городе Батурине збираются во время ярмонкови чрез все годы в торговия дни збори. В ярманках: с купцов с товаров от воза по 10 коп.; с проданной скотини и с лошаде с купца и продавца по 1 коп.; з десяти овец по 2 коп. ... с вина и дегтю по 20 коп. с куфи, с вишинкованого в шинках вина по 1 руб. по 50 коп. с куфи, от кадки – по 20 коп.; а с ведра – по 8 коп. С вышинкованого дегтю по 30 коп. от куфи, с прывезного батуринскими обивателми продажного меду сирцу, масла конопляного от мери ведрами и с купца и продавца по 4 коп. с ведра. С ...сала, риби, драни, досок, сундуков, кож, яблук, грибов и от протчего по 2 коп. с воза. С ...весових товаров весового с купца и продавца по 2 коп. с пуда. От продажного хлеба от осмини по ковшу...» [1,с.148].

Найбільшого розвитку батуринська торгівля набула у II пол. XVIII ст. за гетьманування К.Г. Розумовського. Місто в цей час знову стає гетьманською столицею, а це сприяє піднесенню ринкових відносин. Торгівля поступово переходить на професійну основу, а ринок стає систематизованішим. За часів Розумовського в Батурині, навколишніх містечках та інших поселеннях різнобічно розвивається виробництво, яке в деяких місцях було поставлене на промисловий рівень. На ярмарках було багато продукції, як власного виробництва, так і привозної [2,с.94]. Безперечно, всіх тих товарів, що пропонувалися на батуринських торгах була значна кількість, загостримо увагу дише на деяких.

На той час в нашій місцевості набули широкого розвитку: гончарство, виготовлення кахлів, цегли, суконне виробництво, килимарство, шовківництво, пасічництво, виготовлення свічок. Цей асортимент у Батурині розширювали і інші ремесла та промисли: винокуріння, медо– і пивоваріння, товари чумацького промислу. «Промислові» люди будували олійниці, мукомельні та інші майстерні...» [2,с.94]. Одні (теслярі, бондарі, ковалі) спеціалізувались на своєму ремеслі та займались ним цілий рік, а інші (гончарі, ковалі, кушнірі, шевці, чинбарі, лимарі [5,с.72] займались ремеслом як підсобним заняттям поряд із землеробством [2,с.94], яке поряд зі скотарством, овочівництвом та садівництвом було головним заняттям батуринців [4,с.31]. З ростом дрібного ремісницького виробництва поступово зростала і кількість ремісників.

Торгівлею займалися різні верстви населення: від простих селян, поміщиків та козаків до духовенства. Торгівлею займалися і монастирі; так як майже при кожному були свої винокурні. Це підтверджує опис 1781 р., де сказано, що при Батуринському Миколо–Крупицькому монастирі також був винокурний завод [2,с.86]. За порівняно низької собівартості винокурне виробництво в монастирі давало досить високі прибутки. Так в 1757 р. на виробництво 2 куф горілки було витрачено 13,55 крб., а продавали її за 28 крб. [8,с.190]. Починає формуватися новий соціальний прошарок–купецтво, яке в цей час становить незначний склад населення [8,с.184].

Розширення товарно–грошових відносин в сільському господарстві козаків, так само як і селян, в цей час безпосередньо було пов'язано з розвитком кустарної промисловості, яка значною мірою вже стала заповнювати ринок. З'являлися козаки, які, відірвавшись фактично від землеробства, займалися виключно торгівлею. Серед предметів торгівлі здебільшого переважали вино і горілка. Продаж останніх давав прибутку значно більше, аніж, наприклад, продаж хліба. Тому основна маса товарного зерна йшла зазвичай на виробництво вино–горілчаних виробів. Як свідчить князь І.Долгорукий «...въ Украине пьютъ больше водки, чем пива... ведро водки продается по различнымъ ценамъ, смотря по ея крепости. Держатъ водку 3–хъ сортовъ: 33–хъ градусную, ведро ея стоитъ 90 к., 50–градусную 1 р. 20 к. и 66–градусную 1 р. 50 к.» [10,с.33]. Серед асортименту козацької торгівлі виділялися також рогата худоба, коні, вівці, конопляне масло, тютюн, сало, овечі шкури, прядиво і т. ін. [8,с.169].

На 1779–1781 рр. в Батурині вже налічувалося: «лавок шинковых 42, крамных 9, мясных 10», також тут існував магазин для галантерейних товарів [4,с.31].

Мешканці Батурина ... «хлеб ... искупляя в тамошнем городе на торгах, отвозят в м. Короп и Новые Млины, а тамо испродавши, набирают горячое вино бочками и отвозят в г. Ромен, Гадяч, Миргород, Пиратин, Переяслов и в монастир Густинский». Також торгують «в домах своих горячим вином, медом и пивом, а иные обходятся ремеслами портническим, сапожническим да резницким. В лавках продаются с мелочных товаров холст, заполоч, платки бумажные и набойчатие, пестрая крашанина и съестные вещи; кроме сего отправляются в Крым за солью и на Дон за рибою, откуда возратясь, развозят в вышеописанные города для продажи и в г. Батурине торгуют. Собираются в оном городе Батурине ярмонки в год по четыре раза, а торги в неделю по дважды. На онде ярмонки собираются с окрестных города Батурина мест поселяне и из Коропа (приезжают) з горячим вином, а из Стародубовского и Черниговского полков навозять деревяную посуду и разные домовые вещи…» [1,с.193].

У проміжках між ярмарками в Батурині місцеве населення ярмаркувало в інших містах. З архівних документів довідуємося, що ярмарки проводилися і в навколишніх містечках. Відкривались вони на великі свята. Як і в Батурині, Шаповалівці, Кролевці було п'ять ярмарків; в Конотопі, Великому Самборі, Ічні, Нових Млинах – по 4; в Бахмачі, Сосниці, Григорівці, Плисках, Стрільниках – по 3. Також Ярмарки бували в таких сотенних містечках як, Борзна, Кролевець, Нові Млини, Короп. Ярмарки збирались на рік по 2–3 рази і більше [2,с.94]. Зокрема: «в Красном Колядине в феврале, июне, сентябре и декабре...» [1,с.223]. З Батуринщини кожну зиму значні запаси хліба вивозили в Білорусію і Росію. В урожайний рік пуд хліба коштував 10–13 копійок, пуд сіна – 6–7 копійок, четверть вівса – 70–75 копійок. За хлібом йшла торгівля бакалійними товарами, так званими чорними продуктами – дьогтем, салом, вірьовками тощо [2,с.94]. Цей факт підтверджує те, що у батуринських торговців був значний ринок збуту своїх товарів, які користувалися популярністю далеко за межами Батурина.

Значну частку товарів, які пропонувалися для продажу, становили тканини, як власного виробництва, так і привозні. Тканини власного виробництва поділялися на 2 групи: ті, що вироблялися на фабриці Розумовських, і ті, що були виготовлені кустарним

методом у домашніх умовах. Для реалізації фабричних тканин був «…устроен особый магазин, из которого сукна выпускаются на вольную продажу…» [1,с.226]. На продаж пропонувалися відрізи із «шпанской шерсти, шленской, черкасской, байки шпанской и одеял шпанских», – довжиною від 28 до 30 аршин, а ширина кожного була різною [1,с.235]. Також пропонувався «русский стамед» [1,с.222]. Є відомості про ціни на сукна за січень місяць 1846 р.: «Черкаской шерсти сукна: улучшенного – темно–зеленого за аршин 90 коп., черного – 85 коп, обыкновенного – темно–зеленого – 77 коп., серого – 68 коп.» [1,с.256–257]. Лучшее, окрашенное в синий цвет, сукно стоит 1 рубль за аршин». Только знатные и богатые покупают для своих свит на фабриках и в лавках синее, зеленое и красное сукно» [10,с.35]. Переважна більшість населення виробляла тканини в домашніх умовах. Подаємо приклад ціни на деякі з них: «4 фунта конопли в Батурине стоит 5 коп., 4 ф. пряжи для грубаго полотна на рубахи – 14 к., 4 ф. еще более грубой пряжи – для полотна на мешки и шаровары – 8 к.». Покупцям пропонувався широкий асортимент тканини. До вище зазначеної додавалися і на зразок марлі, з яких виготовляли хустки, «из льняной пряжи ... полотно на ... скатерти и полотенца», і чисто вовняні та напіввовняні [6,с.35], і різнокольорову рідкісну тканину «на плахты; кусок ея в 3 арш. длиной и 1/2 шириной стоит 80 к.», і «грубое сукно, частью из белой, частью из темно-коричневой ... на мужеские и женские свиты» [10,с.35].

Великим попитом у торгових закладах Батурина користувалися різнокольорові фарби для тканин. Вони також були, як привозні, так і власного виробництва. На ринку фарби закуповували, як для суконної фабрики Розумовського, так і для потреб населення. Тканини «окрашивают в различный цвет: синий, красный, зеленый, серый, коричневый, фиолетовый» [10,с.35]. Для цього купувалися різні барвники: «сандал разного сорта, купорос, масло купоросное, лавр, винный камень, шмак, клей, олива, мыло сальное, масло постное…». Всі ті матеріали, яких не було в продажу в Батурині, закуповували на ярмарках в містах Ромни, Кролевець і Ніжин та в інших містечках Чернігівської губернії, а частково, навіть, і в Москві [1,с.256–257]. Фарби вироблялися також і в домашніх умовах та продавалися на ярмарках і базарах. Вони виготовлялися з матеріалу рослинного походження [6,с.39].

Крім домотканого полотна в торгівлю надходило тонке привозне полотно – «рубковоє», «швабское», «голандскоє», «московскоє» та дорогоцінні тканини – оксамит, атлас, шовк, штамет. Вони надходили через Петербург і Польщу з Кенігсберга, через Польщу – з Італії, через Молдову й Польщу – з Туреччини [6,с.39]. «Шелков ранзных цветов и шелки сырцы из Персиды привозимо много же число». Пропонувалися шемаханські та бурські шовки [6,с.44], «бавовнянка» [6,с.39].

Також на ярмарках та в крамницях продавалося все необхідне для оздоблення цих тканин. Широко були представлені різноманітні нитки: ручнопрядені відбілені – біль та червоні [6,с.42]; і привозні бавовняні білі нитки – заполоч, бумагу. Як і коштовні тканини, ці нитки надходили з різних країв: із Гданська – «сучене золото», з Греції – «бумага хлопчатая красная и белая пряденая и непряденая...», «...шелк вареный», «шелк сырец» [6,с.44]. Бісер поставляли з Богемії та Венеції [6,с.47,111].

На ярмарках в широкому асортименті були представлені килими та інші ткацькі вироби, зокрема і різноманітного одягу [2,с.153]. «…Як тепер культура й мода йдуть зі столиць, так і колись на Україні вони йшли з великих міст, а найпаче з ... Батурина. Завдячуючи ярмаркам, «спідниці–батуринки», наприклад, перейшли з Батурина у Конотоп і далі по Лівобережжю…» [2,с.147].

В усі часи на Батуринському ринку користувалися попитом зернові. З «Відомості про ціни на Батуринському ринку» на 1 квітня 1802 р. ми дізнаємося: «На торгах покупается: ржи весом 8 п. 8 ф. – 2 руб. 80 коп.; муки ржаной весом 7 п. 20 ф. – 2 руб. 85 коп.; круп: гречных – 4 руб. 40 коп., ячных, овсяных, просяних – 8 руб. 20 коп.; овса весом 5 п. 20 ф. – 2 руб. 60 коп., а из лавок продается – 2 руб. 76 коп.; ячменю, пуд сена на торгах продается – 22 коп., а из лавок – 25 коп.; воз соломы – 40 коп.; рогож кулевых сотня» [1,с.202]. А ось у липні 1811 р. ціни на хліб вже були іншими: «Четверть разного хлеба: муки ржаной 8–ми четверичновой меры» ціни коливалися від 6 руб. до 6 руб. 40 коп. «за перемол четверти» – вартістю 80 коп. «ржи 8–пудового веса» – коливання цін від 4 руб. 40 коп. до 4 руб.80 коп. [1,с.229].

Одним із різновидів торгівлі для жителів Батурина, сіл Обмачева та Атюши був продаж дров. У 1751 р. населенням було продано 4607 возів дров за ціною від 4,5 до 5,5 коп. за віз [3,с.402]. Глибоководний Сейм та водоймища в околицях Батурина сприяли розвиткові рибальства. Місцеве населення ловило багато риби, і не лише для власних потреб, а й на продаж. До речі, в Сейму ловили і багато раків [1,с.226]. «На цих раках людність Батуринщини дуже добре заробляла, продаючи їх завжди дорожче за звичайні. У той час, як звичайні раки коштували 15–25 коп. сотня батуринських продавалась по 35–45 коп. і більше». Місцями збуту були навколишні міста. Окрім цього скупщики вивозили раків у Москву, або за кордон, через Варшаву у Берлін, заробляючи, навіть по 1 карбованцю і більше за сотню раків, як зазначає В.Різниченко у журналі «Рілля» за 1913 рік. Водойми нашої місцевості славилися різноманіттям хутряних звірів (видри та бобри), хутро з яких користувалося попитом на ярмарках. Додатковим промислом вважалося мисливство, а тому не рідко на ярмарках Батурина можна було зустріти смушки хутряних тварин та дичину.

Відомість від 2 серпня 1839 р. свідчить про зміни цін на продукти харчування: «Ведро вина горячего хлебного ниже трехпробного без пошлины – 3 руб. 40 коп.; соли пуд (крымской) – 2 руб. 50 коп.; пуд мяса говяжьего, битого из жирной скотины, без голов, голяшек, зарезов хвостов, внутренностей необрезанных – 6 руб.» [1,с.249].

«В Батурине перебеливается ныне воск и переделывается в свечи». Білі воскові свічки місцевого виробництва славилися не тільки в Батурині, Чернігівській і Полтавській губерніях, а й у Києві та інших містах України, Росії і, навіть, за кордоном. Пуд свічок найвищого ґатунку коштував: у 1827 р. – 100 крб.; у 1838 р. – 90 крб.; у 1847 р. (сріблом) – 37 крб. ½ коп., у 1860 р. (сріблом) – 30 крб. [3,с.416–421].

Із наведених нижче відомостей Конотопського Земського суду про ярмарки в Батурині (від 24 січня 1846 р.) можна мати уяву про товарообіг, а також зробити висновок, що попит на товари був нижчий, ніж пропозиція. «Похвальная бывает в м. Батурине на пятой неделе Великого поста в пяток (мається на увазі п'ятниця) и субботу. Товара привезено на сумму 9 500 руб. серебром, а продано – на 4 300 руб. Николаевская – в день Святителя Николая Чудотворца с 8 по 11 мая: товара привезено на сумму 8 800 руб. серебром, продано – на 3 755 руб. Маккавеевская – с 30 июля по 2 августа, товара привезено на сумму 9 660 руб. серебром, продано – на 4 000 руб. Дмитриевская – 24–27 октября: товара привезено на сумму 9 500 руб. серебром, продано – на 4 000 руб.» [1,с.260].

Крім ярмарків, щоп'ятниці у Батурині збирався ще й багатолюдний торг, декілька разів на тиждень постійний базар. Батуринські купці продавали різні речі, вибір товарів був досить широким [4,с.31].

У 1860 р. кількість торгових закладів у Батурині значно скоротилася «всех лавок в Батурине 6: одна красная, две бакалейных и три мелочных, питейных домов 8», «мелочные лавки нашому поселянину пришлись очень по вкусу: он найдет в них пояс для себя, платок и ситец для жены, мед для панихиды и пряник детям на гостинець» [1,с.267].

На 24 жовтня 1912 р. у Батурині торгівля складалася із «всякого рода торговых заведений, в том числе булочных и колбасных, постоянная на базарах и ярмарках, разносная и развозная, не исключая и торговли крепкими напитками на вынос, заведения, имеющие целью продажу кушаний и напитков для потребления на месте, в т.ч. распивочные пивные лавки, погреба для распивочной продажи руских виноградных вин». Можна виділити ще деякі види торгівлі, а саме: «...в рознос и из передвижных помещений, печатними произведениями, предметами продовольствия, табаком и курительными принадлежностями, а также торговлю в летнее время в будках квасом, сельтерской и фруктовой водой и мороженым...» [1,с.353–355].

Підсумовуючи вищезазначене можна зазначити, що у статті на конкретному прикладі батуринської торгівлі, відслідковується, що Батуринські торги та ярмарки були рушійною силою місцевої торгівлі у другій половині XVII – на початку XX ст.

Адже, саме торги та базари відігравали значну роль у розвитку економіки краю. Завдяки ярмаркам, торгам і базарам товари розходилися по всій території українських земель та за її межі, незважаючи на різні перешкоди: державні кордони, економічну політику урядів, природні рубежі і митниці. Торгівля не визнавала політичної розчленованості України, а це свідчило про економічну спільність українського населення. Таким чином, у XVII–XIX ст. в Україні розвивалася внутрішня торгівля, головними формами якої були ярмарки, торги, базари, постійні торговельні заклади, між якими існував тісний економічний зв'язок. Вони стимулювали господарське піднесення, сприяли розвитку товарного виробництва та спеціалізації окремих районів, об'єднували в єдиний економічний механізм села і міста, райони і землі України. Продовжувався процес формування національного ринку. Торгівля мала, як зовнішній характер, так і внутрішній. Завдячуючи тому, що наш край забезпечений власною сировинною базою, собівартість продукції була нижчою ніж в інших регіонах, відповідно і прибутки від продажу отримувались більші. Аналізуючи вищезазначене, можна зауважити, що торгівля як і на той час, так і на сьогодні була, є і буде рушійною силою будь–якого суспільного ладу. Беззаперечним є і той факт, що ярмарки слугували своєрідною рекламою товарів, які пропонува-

лися лише в тому, чи іншому місці, а це слугувало економічному піднесенню краю.

Список використаних джерел

1. Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів // Чернігівський державний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін. / Ред. О.Б. Коваленко та ін. – Чернігів, 2009. – 786 с.
2. Батуринська старина: збірник статей Віктора Бондаренка / упор. Ю.А. Блажко, Л.Г. Кіяшко. – Ніжин: ТОВ «Видавництво «Аспект–Поліграф», 2011. – 168 с.
3. Батуринська старовина: збірник наукових праць, присвячений 300–літтю Батуринської трагедії / Упор. В.Коваленко. – К., 2008. – 512 с.
4. Бузун О.В. Батурин часів гетьманування К.Г. Розумовського // Сіверянський літопис. – Чернігів. – 1998. – №5. – С.26–41.
5. Вовк Х.К. Студії з української етнографії та антропології / Хведір Кіндратович Вовк. – К.: Мистецтво, 1995. – 336.
6. Зайченко В. Вишивка Чернігівщини / Зайченко В. – К.: Родовід, 2010. – 208 с.
7. Кючарианц Д.А. Антонио Ринальди. – Ленинград: Стройиздат, 1984. – 176 с.
8. Путро О.І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія. – К., 2008. – Ч.І. – 240 с.
9. Свербигуз В.Б. Батурин: де генези українського самодержавства. – К.: Вид. дім «Києво–Могилянська академія», 2008. – 88 с.
10. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию академика Гильденштедта и князя И.М. Долгорукого // Киевская старина. – 1893. – №4. – С.29–49.